УДК: 378.017:172.15]:004:378.018.44

Ірина Резніченко,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова 2, м. Умань, Україна
ORCID ID: : http://orcid.org/0000-0003-2810-2378

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ, В ЯКИХ ВИХОВУЮТЬСЯ ДІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Анотація. У статті висвітлено сучасну проблему стабілізації емоційного стану та надання психолого-педагогічної підтримки батьків дитини з особливими освітніми потребами під час війни. Проаналізовано праці сучасних педагогів та психологів, телеграм-канали та сайти щодо надання такого виду підтримки. Доведено, що основною метою психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я, є соціально-психологічна підтримка. Основними завданнями якої є: оптимізація дитячо-батьківських відносин, поліпшення психоемоційного стану батьків та дітей, гармонізація подружніх стосунків, створення та зміцнення відносин між сім'ями, які мають дітей з обмеженими можливостями здоров'я.

Визначено, що чуйність та увага з вашого боку батьків дозволять дитині висловити свої думки та відчути власну захищеність, особливо у важких ситуаціях; будь-яка інформація має бути розказана дитині відповідно до її віку та рівня розвитку. Необхідними порадами для батьків є також: обмеження дитини від перегляду фотографій та прямих репортажів з місця трагічних подій; надання дитині змоги спілкуватися з ровесниками; намагання підтримувати звичайний розпорядок. Розклад обов'язково має містити звичні гігієнічні процедури, прогулянки, ігри, фізичну активність, побутові справи на кшталт походів до крамниці, прибирання, готування їжі, догляду за домашніми тваринами.

Доведено, що психолого-педагогічна допомога батькам дітей з ООП в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальною проблемою нашого суспільства. Проблеми сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями здоров'я, мають багато аспектів психологічного, соціального та соматичного характеру. Батьки повинні намагатися тримати себе у рівновазі, контролювати свої реакції та дії, намагатися не демонструвати дитині з ООП своїх власних емоційних переживань та страхів. У будь-яких ситуаціях, батькам необхідно привести себе у максимально стабільний психологічний стан, що неодмінно

допоможе зберегти психологічне здоров'я дитини з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами; інклюзивна освіта; психолого-педагогічна підтримка; воєний час; психологічний стан; емоційна стабільність.

Iryna REZNICHENKO
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-2810-2378
Candidate of pedagogic sciences, Associate Professor of Department of educational technologies and pedagogical creativity
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine)
rig.ua@ukr.net

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR FAMILIES WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN WARTIME CONDITIONS

Abstract. The article deals with the modern problem of stabilizing the emotional state and providing psychological, pedagogical support to the parents of a child with special educational needs during the war. The works of contemporary pedagogues and psychologists, Telegram channels and websites regarding the provision of this type of support were analyzed. It has been proven that social and psychological support is the main goal of emotional assistance to parents bringing children with health disabilities up. Its main tasks are: optimization of child-parent relationships, improvement of the psycho-emotional state of parents and children, harmonization of marital relations, creation and strengthening of relationships between families with children with health disabilities.

It has been pointed out that sensitivity and attention on the part of parents will allow the child to express one's thoughts and feel secure, especially in difficult situations; any pieces of information should correspond to the child's age and level of development. Necessary pieces of advice for parents are the following: limiting the child from viewing photos and live reports from the scene of tragic events; giving the child the opportunity to communicate with peers; trying to maintain a daily routine. The schedule must include the usual hygienic procedures, walks, games, physical activities, household chores such as going to the store, cleaning, cooking, and taking care of pets.

It has been proved that psychological and pedagogical assistance to parents of children with special educational needs (SEN) under martial law is an urgent issue for our society. The problems of families bringing a child with health disabilities up are characterized by psychological, social and somatic aspects. Parents should try to keep themselves in balance, control their reactions and actions, should not show their emotions and fears to a child with SEN. In any situation, parents need to be emotionally stable. It will certainly help preserve psychological health of a child with special educational needs.

***Key words*:** children with special educational needs; inclusive education; psychological and pedagogical support; wartime; *psychological state; emotional stability.*

Постановка проблеми. Усі ми перебуваємо в абсолютно нових умовах життя, природно, відчуваємо страх та паніку, особливо діти, дехто почувається розгубленим. Зараз надзвичайно важливо підтримувати одне одного, вміти заспокоїти людей, які знаходяться поруч, насамперед дітей.

Важлива роль у процесі соціального інтегрування дитини з особливими освітніми потребами відводиться сім'ї, яка є одним із основних чинників забезпечення її залучення до системи суспільних відносин. Особливості сім'ї, її активність у процесі розвитку й освіти дитини визначає її психофізичний і соціокультурний статус в майбутньому, рівень реабілітаційного та соціально-інтеграційного потенціалу, міру готовності до інклюзивного навчання в загальноосвітньому навчальному закладі. Сучасна сім'я дитини з порушеннями психофізичного розвитку поряд з традиційними функціями має виконувати і низку специфічних, у зв'язку з наявністю у дитини порушення розвитку (абілітаційно-реабілітаційну, корекційну, компенсаторну) (Колупаєва, 2016:57).

Батьки дітей з особливими освітніми потребами нині почуваються стресованими вдвічі, адже їм і до того було непросто соціалізувати їх і навчати. А тепер їхні можливості ще зменшилися, натомість діти потребують не меншої (а в травматичних обставинах і більшої) уваги, тоді як ресурс батьків катастрофічно падає. Таким чином, проблема стабілізації емоційного стану та надання психологічної підтримки батьків дитини з особливими освітніми потребами під час війни є надзвичайно важливою та актуальною.

Аналіз досліджень. На сьогодні для батьків дітей з ООП педагоги й дитячі психологи за підтримки МОН створили телеграм-канал «Підтримай дитину», на якому щоденно розміщуються ігри та розвиваючі вправи, які можна виконувати в сховищі, вдома чи під час евакуації. На каналі також публікуються аудіоказки, словесні ігри, завдання, що можуть використовувати й батьки, й учителі. Частина матеріалів на каналі адаптована для дітей з ООП (Освіта України в умовах

воєнного стану, 2022: 133). Також створена та постійно наповнюється методичними матеріалами сторінка сайту для педагогічних працівників та батьків дітей з особливими освітніми потребами, особливо з числа внутрішньо переміщених осіб «Допомога дітям з особливими потребами у надзвичайних ситуаціях» (https://bit.ly/3xfCuXf). Постійно висвітлюється інформація на створеній в Facebook групі «Педагогічна сторінка: інклюзія для всіх» щодо психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в складних ситуаціях (https://www.facebook.com/ groups/547481532922086).

З метою відновлення свого психологічного стану в екстремальних умовах для батьків та дітей з ООП створено проєкт «Стійкість для стійких – як 102 повернути собі спокій» міжнародною волонтерською командою за участі психологині С. Ройз (https://bit.ly/3wA6NWt).

Провідні психологи та педагоги розробили ряд рекомендацій щодо того як батькам давати раду дітям з ООП під час війни та підтримувати їхні психологічний стан і навчальні досягнення. Так, психологиня А. Романик зазначає: «турбота про емоційний та моральний стан дітей – одне із основних завдань батьків» та окреслює основні поради для батьків в умовах воєнного часу (Романик, 2022).

Свої поради батькам дітей з особливими освітніми потребами щодо поведінки під час війни дають С. Бутмарчук, В. Горбунова, К. Гольцберг О. Малікова, О. Чуйко.

У своїй науковій розвідці О. Деркачук описує ставлення до дитини з ООП, психологічний та соціальний рівень цієї проблеми, а також висвітлює види психологічної допомоги батькам дітей з ООП в умовах воєнного стану (Деркачук, 2022).

Метою статті є узагальнення порад щодо психолого-педагогічної підтримки сімей, в яких виховуються діти з особливими освітніми потребами в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Переживання батьків великими чином впливають на виникнення психосоматозів та інших проявів психосоматики у

дітей з ООП. Діти, бачачи переживання та страх батьків, починають також переживати негативні емоції, почуття душевного дискомфорту. Вони навіть не до кінця розуміють, що з ними відбувається, не знають, яким словом позначити те, що вони відчувають.

На думку дослідниці Олени Чуйко: основною метою психологічної допомоги батькам, які виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я, є соціально-психологічна підтримка. Основними завданнями якої, є: оптимізація дитячо-батьківських відносин, поліпшення психоемоційного стану батьків, гармонізація подружніх стосунків, створення та зміцнення відносин між сім'ями, які мають дітей з обмеженими можливостями здоров'я, з метою розширення кола взаємодії (Чумко, 2017).

Психологиня Анна Романик радить як найбільше часу проводити з дитиною, говорити з нею, обіймати, бути максимально чесними та озвучувати лише правдиві факти або те, в чому дійсно впевнені і у що вірите самі. «Можна спробувати створити максимальне відчуття безпеки: обійміть дитину; ритмічними, проте не динамічними погойдуваннями рухайтеся вправо-вліво або вперед-назад; можна паралельно з цим погладжувати дитину або намугикувати якусь мелодію» (Романик, 2022). На її думку варто мінімізувати перегляд новин з дитиною, а також дозволяти дітям знімати напругу в конструктивний спосіб. «Це можуть бути найрізноманітніші ігри та техніки:

- можна рвати або зминати папір;
- гра в «паперові» сніжки;
- можна «боксувати» м'яку подушку;
- запропонуйте крик без крику: просимо дитину спробувати закричати, але без голосу (гучності);
- «стаканчик крику» або «мішечок крику»: можна кричати, але лише направивши цей крик в мішечок або стаканчик;
- ігри з водою (воду можна переливати із ємності в ємність) та піском» (Романик, 2022).

Реакція дитини на травматичну подію залежить від цілого ряду факторів: вік, характер, ступінь тяжкості та близькості до дитині травматичної події, а також рівень підтримки, що отримується від членів сім'ї та друзів. Більшість дітей приходить до тями після травматичної події без професійної допомоги психологів, лише завдяки підтримці близьких. Тому дуже важливо, щоб дорослі уважно стежили за проявом у дитини будь-яких симптомів пригніченості та стресу і завжди були поруч у цей важкий час.

Психологиня Світлана Бутмарчук дає власні поради батькам дітей з особливими освітніми потребами щодо поведінки під час війни:

1. Слідкуйте за власною реакцією на те, що сталося – діти виробляють власну модель поведінки, спостерігаючи за дорослими, які відіграють важливу роль у їх житті. Тому, намагайтеся зберігати спокій і вселяти його дитині, наскільки це можливо.

2. Приділяйте дитині більше уваги – чуйність та увага з вашого боку дозволять дитині висловити свої думки та відчути власну захищеність, особливо у важких ситуаціях. Якщо дитина хоче поговорити з вами про свої почуття, заохочуйте її до розмови. Виявіть розуміння того, що вона вам скаже, і поясніть, що такі почуття, як страх, гнів, сум є цілком нормальною реакцією на події. Обіймайте дитину, тримайте за руку. Це заспокоює навіть дорослих.

3. Говоріть з дитиною на зрозумілій їй мові – будь-яка інформація має бути розказана дитині відповідно до її віку та рівня розвитку. Надлишок відомостей може заплутати маленьких дітей і викликати в них нові страхи та почуття незахищеності. З іншого боку, додаткова інформація допоможе дитині правильно зрозуміти, що ж насправді відбувається.

4. Обмежте доступ дитини до засобів масової інформації – намагайтеся захистити дитину від перегляду фотографій та прямих репортажів з місця трагічних подій. Це особливо важливо для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

5. Намагайтеся підтримувати звичайний розпорядок життя, переконайте дитину в тому, що вона знаходиться в безпеці.

6. Не забувайте про власний душевний стан та базові потреби (Бутмарчук, 2022).

Психологи звертають увагу, що практично у всіх дітей, особливо молодших, зараз спостерігається певний регрес – діти капризують, не виконують домовленості, втрачають деякі навички. Це абсолютно нормально, й у цій ситуації батькам не треба лякатися такої поведінки дітей. Перш за все дорослим потрібно забезпечити «завдання виживання» – заспокоїти дитину тощо. При нормалізації умов можна буде працювати над відновленням, а дещо повернеться саме собою.

Психологиня Катерина Гольцберг радить обов'язково поговорити з дитиною про ситуацію, що відбувається. Говорити з дитиною варто дорослому, який найбільше зберігає спокій. Перед тим як говорити з дитиною, дорослому самому слід заспокоїтися, щоб не завдати шкоди дитині.

Якщо спілкуєтеся з підлітком – також дуже важливо навчати його, де шукати перевірену інформацію, та ділитися джерелами для її пошуку. Адже, як пояснює психологиня, під впливом стресу підліткам, які зазвичай гарно знаходять інформацію в Інтернеті, зараз складно відшукати перевірену інформацію про все, що відбувається, та зрозуміти ситуацію, оскільки емоції відключили неокортекс (ту частину мозку, яка «відповідає» за логіку) (Гольцберг, 2022).

Дитяча психологиня Світлана Ройз звертає увагу, що під час стресу ігри дітей можуть бути трохи «регресивними», тобто старші діти можуть знову грати в ігри для малечі. Можна ліпити з пластиліну, окреслити навколо себе коло безпеки з нитки, рвати на дрібні шматки папір, «Видихнути хмаринку» (уявити, що вдихнули хмаринку і видихнути її зі звуком, можна з грозою і блискавкою, тупотіти при цьому ногами) тощо. Також можна грати в настільні ігри, малювати, грати у слова, ігри в телефоні, у яких залучене просторове сприйняття (наприклад, Тетрис) (Ройз, 2022).

Крім того психологиня звертає особливу увагу на вправи при психологічній атаці: «Ви та ваша дитина можете робити такі вправи на вибір:

– покласти руку на живіт, приблизно на 3 пальці нижче сонячного сплетіння та постукати по цьому місцю;

– потерти кінчик носу;

– надавити не сильно на очні яблука з двох боків;

– якщо є, де лягти, – лягти на спину і зробити рухи ногами, як на велосипеді;

– сконцентруватися на диханні – одну руку скласти, як човник і накрити нею губи, іншу руку – покласти на живіт. Видих – рука йде вниз до грудей, вдих – рука підіймається до рота;

– змащувати губи, полоскати рот водою;

– витягувати якомога далі язика – ніби намагаючись торкнутися грудної клітини;

– подивитися вправо, не повертаючи голови, – якомога далі на 15-20 секунд, потім перевести погляд прямо, потім подивіться вліво – якомога далі, потім знову прямо;

– розтерти тіло;

– розтерти точку між підмізинним (четвертим) пальцем та мізинцем – там знаходиться точка паніки;

– покласти руки на ребра, відчути, як вони при диханні розширюються, підіймаються;

розтерти руки, прикласти до нирок» (Ройз, 2022).

Психологиня Вікторія Горбунова пояснює, що зараз і для дорослих, і для дітей виявляти злість (ненавидіти, лаятися, кричати) – це здорова реакція. Тому дорослим потрібно дозволяти собі й близьким, зокрема й дітям, це робити. Це варто робити в ігровій формі. Можна застосовувати гру «Злий бобер» (придумати злу тваринку і поводитися так, як, на нашу думку, може себе вести ця тваринка. Потім перетворитися на добру тваринку. Потім – на людину) або кричати в «мішечок для криків» або стаканчик. Але після вивільнення ненависті та злості слід перемкнутися на щось добре і позитивне: на обійми, теплий чай, добрі слова одне одному. Сльози та плач – теж нормально в цій ситуації, тому дайте дитині виплакатися. Після емоційного вивільнення дитині буде легше заснути (Горбунова, 2022).

Корекційна психологиня Ольга Малікова окреслює основні питання, що виникають у батьків щодо психологічного стану і навчальних досягненнь їхніх дітей з ООП під час війни. Вона зазначає, що з дітьми обовязково потрібно говорити про війну: «незалежно від того, які особливості має дитина та якого віку, вона вже бачила війну чи певні її ознаки (блок-пости, зруйновані будівлі, бомбосховища тощо). До того ж чимало дітей з ООП користуються інтернетом, де стикаються з відповідною інформацією, грають в ігри, спілкуються в чатах, соцмережах. Якщо не говорити з ними про війну, є високий ризик, що вони отримають викривлену чи неправдиву інформацію. А, отже, невизначеність та неінформованість (чи неадекватна інформованість) породить додаткову тривожність, страхи та викривлене сприйняття подій. У гіршому випадку це може спричинити небезпечну ситуацію» (Малікова, 2022).

Психологиня підкреслює, що підтримка дитини з ООП базується на щоденній рутині та буденності. Тому важливо створити для неї усталений розклад дня, причому бажано його візуалізувати у формі картинок та тексту.

Розклад обов’язково має містити звичні гігієнічні процедури, прогулянки, ігри, фізичну активність, побутові справи на кшталт походів до крамниці, прибирання, готування їжі, догляду за домашніми тваринами – усе те, до чого дитина звикла вдома. Це доволі легко дотримувати, і такі прості речі можуть

стабілізувати дитину з ООП, для якої звичні справи є основою безпеки та впевненості.

За можливості (коли родина в безпеці та в ресурсі) варто організувати спілкування з однолітками, навчання в будь-якому форматі, який використовувався раніше, – з батьками, дистанційне в школі (якщо воно вже почалося), заняття з корекційними спеціалістами, різноманітні розвивальні заходи онлайн тощо.

Спланований розклад не лише створює стан передбачуваності для дитини, допомагає зняти її тривожність, але й дає підтримку психологічній рівновазі дорослого. Адже коли ти обіцяєш залежному від тебе (дитині) щось робити в певному порядку та дотримуєшся цієї обіцянки, це позитивно впливає й на стабілізацію самого дорослого – він також має план дій як опору.

Але важливо пам’ятати, що варто давати й самій дитині право обирати деякі різновиди діяльності та їхню послідовність у межах розкладу. Тоді вона відчуватиме, що може впливати на ситуацію і її думка важлива (Малікова, 2022).

Досить жахливим для батьків дітей з ООП є те, що діти можуть втратити навички, які вони здобули раніше. Цей страх, проте, не є специфічним для періоду війни, він супроводжує батьків дітей з ООП постійно. Для позбавлення від цих страхів Ольга Малікова радить батькам включити заняття в щоденний розклад, про який ідеться вище. Причому набагато краще, аби такі заняття були коротшими, але кілька разів на день. Зосереджуватися варто не на тих цілях, які раніше були перед дитиною та її педагогами (ІПР), а відштовхуватися від того, що вона вже опанувала, чи на тому, де вона зупинилася на момент переривання звичних занять.

Ще однією порадою є надання дитині змоги спілкуватися з ровесниками. «Якщо для дітей дошкільного віку батьки є цілим всесвітом, і вони можуть замінити партнерів у іграх і однолітків, то з 8–9 років живе спілкування з такими ж дітьми стає надважливим. Тому варто спробувати організуватися з іншими батьками у вашій місцевості, які мають дітей такого ж віку, для спільної

діяльності – прогулянок, ігор, творчої та побутової діяльності (наприклад, спільного чаювання)» (Малікова, 2022).

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що психолого-педагогічна допомога батькам дітей з ООП в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальною проблемою нашого суспільства. Проблеми сім'ї, яка виховує дитину з обмеженими можливостями здоров'я, мають багато аспектів психологічного, соціального та соматичного характеру. Батьки повинні намагатися тримати себе у рівновазі, контролювати свої реакції та дії, намагатися не демонструвати дитині з ООП своїх власних емоційних переживань та страхів. У будь-яких ситуаціях, батькам необхідно привести себе у максимально стабільний психологічний стан, що неодмінно допоможе зберегти психологічне здоров'я дитини з особливими освітніми потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анна Романик. Пам'ятка для батьків. URL: https://www.facebook.com/dytyachyjpsyholog/posts/1952442951618630 (Дата звернення 16.04.2022)
2. Вікторія Горбунова. Поради батькам. URL: https://www.facebook.com/viktoriykagorbunova/posts/5157266954333734 (Дата звернення 16.04.2022)
3. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія. Київ: ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
4. Оксана Деркачук. Допомога батькам дітей з ооп в умовах воєнного стану. URL: https://naurok.com.ua/stattya-dopomoga-batkam-ditey-z-oop-v-umovah-vo-nnogo-stanu-297839.html
5. Ольга Малікова. Допомога дітям з ООП під час війни. Поради для батьків. URL: https://nus.org.ua/articles/dopomoga-dityam-z-oop-pid-chas-vijny-porady-dlya-batkiv/ (Дата звернення 17.04.2022)
6. Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-

konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf (Дата звернення 20.04.2022).

7. Світлана Бутмарчук. Поради батькам дітей з особливими освітніми потребами щодо поведінки під час війни. URL: https://vseosvita.ua/user/id335218/blog/porady-batkam-ditei-z-osoblyvymy-osvitnimy-potrebamy-shchodo-povedinky-pid-chas-viiny-66528.html (Дата звернення 17.04.2022)

8. Світлана Ройз. Чим можна зайняти дітей в укритті. URL: https://m.facebook.com/npa.org.ukraine/photos/a.646567839107182/1392316714532287/?type=3&source=57 (Дата звернення 20.04.2022).

9. Чуйко О. В. Зарубіжні моделі психосоціальної реабілітації дітей, травмованих війною. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1. С. 192-203.

References

1. Anna Romanyk (2022) Pamiatka dlia batkiv [Note for parents]. URL: https://www.facebook.com/dytyachyjpsyholog/posts/1952442951618630 [in Ukrainian].

2. Viktoriia Horbunova (2022) Porady batkam. [Tips for parents]. URL: https://www.facebook.com/viktoriykagorbunova/posts/5157266954333734 [in Ukrainian].

3. Kolupaieva A.A., Taranchenko O.M. (2016). Inkliuzyvna osvita: vid osnov do praktyky: monohrafiia [Inclusive education: from basics to practice: monograph] 152. [in Ukrainian].

4. Oksana Derkachuk (2022) Dopomoha batkam ditei z oop v umovakh voiennoho stanu [Assistance to parents of children with special educational needs under martial law]. URL: https://naurok.com.ua/stattya-dopomoga-batkam-ditey-z-oop-v-umovah-vo-nnogo-stanu-297839.html [in Ukrainian].

5. Olha Malikova (2022) Dopomoha ditiam z OOP pid chas viiny. Porady dlia batkiv. [Aid to children with special educational needs during the war. Tips for

parents]. URL: https://nus.org.ua/articles/dopomoga-dityam-z-oop-pid-chas-vijny-porady-dlya-batkiv/ [in Ukrainian].

6. Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu: informatsiino-analitychnyi zbirnyk (2022) [Education of Ukraine under martial law: an informational and analytical collection]. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf [in Ukrainian].

7. Svitlana Butmarchuk (2022) Porady batkam ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy shchodo povedinky pid chas viiny [Advice for parents of children with special educational needs on behavior during wartime]. URL: https://vseosvita.ua/user/id335218/blog/porady-batkam-ditei-z-osoblyvymy-osvitnimy-potrebamy-shchodo-povedinky-pid-chas-viiny-66528.html [in Ukrainian].

8. Svitlana Royz (2022) Chym mozhna zaynyaty ditey v ukrytti [What can children do in the shelter]. URL: https://m.facebook.com/npa.org.ukraine/photos/a.646567839107182/1392316714532287/?type=3&source=57 [in Ukrainian].

9. Chuiko O. V. Zarubizhni modeli psykhosotsialnoi reabilitatsii ditei, travmovanykh viinoiu (2017) [Foreign models of psychosocial rehabilitation of children traumatized by war] Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal - Ukrainian Psychological Journal. 1. 192-203. [in Ukrainian].